

ERMENİ HARFLİ KIPÇAKÇANIN TRANSKRİPSİYONU ÜZERİNE*

On the transcription of Armeno-Kipchak

Edmund SCHÜTZ

(Çev. Musa SALAN**)

Gazi Türkiyat, Güz 2017/21: 199-221

Ermeni harfli Kıpçakça edebî kayıtlar üzerine yapılan ilk çalışmadan bu yana ne-redeyse yarım asırlık bir süre geçmesine rağmen¹ bu eserlerin Kuman çalışmaları için çok önemli olduğunu vurgulayan sadece -bu ilk çalışmadan kısa süre sonra- J. Deny olmuştur. Onun bu yazısı² bilim adamları arasında ilgi uyandırmış; bu ilgi de kendini farklı ülkelerde bulunan Ermeni-Kıpçak metinlerinin yakın zamanlarda yapılan neşir-leri ile göstermiştir.³

Artan dikkat, bu ivmeyi takip ederek, Ermeni harfli Türkçenin (*Armeno-Turcica*) önemine yönelmiştir. Dolayısıyla, alakalı ve hâlâ güncel olan metin neşirleri ile risale-ler hakkında muhtemelen -Ermenistik bakış açısından- yüzeysel bir inceleme yapma ilgisi oluşacaktır.

Ermenistik literatüründe konumuz hakkında bilimsel değere haiz ilk yazı, çalış-ması yerlerinden edilip asimile olan Podolya Ermeni kolonisi ile ilgili olarak esaslı ve

* Künyesi: "On the transcription of Armeno-Kipchak", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* Vol. 12, No. 1/3 (1961), pp. 139-161. Bu yazı daha sonra 1998'de Schütz'ün Ermeni-Kıpçakça sahası ile ilgili makalelerinin derlendiği *Armeno-Turcica: selected studies*. (Indiana University Uralic and Altaic Series, vol. 164.) xii, [420] pp.'de tekrar basılmıştır. Yazar hayatta olmadığı için *Armeno-Turcica: selected studies* yayını basan *Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies* (şimdiki adı: *Sinor Research Institute for Inner Asian Studies*)'in direktörü Sayın Edward J. Lazzerini'nin onayı alınarak bu çeviri yayınlanmaktadır. Kendisine nazik yaklaşımından ötürü tekrar teşekkür ederim.

** Arş. Gör. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, musasalan@yahoo.com.
Not: Schütz'ün transkripsiyon için kullandığı harflerden Türk Latin alfabesinde karşılığı olanlar şu şekilde değiştirilmiştir: j > ç; č > ç; y > ı (ve İ > ı); ž > j; š > ş; c > ts.

¹ Meselenin tarihi ve dilbilimsel arkaplanı F. Kraelitz-Greifenhorst tarafından 1912 kadar eski bir tarihte belirlenmiş, yazar ayrıca örnek olarak bir ilahinin Ermeni-Kıpçakça tercümesini de vermiştir (WZKM XXVI, ss. 307-324). Kraelitz-Greifenhorst, Ermeni-Kıpçakçanın Kumanca ile yakın ilişkisine dikkat çekmiş (a.g.e. ss. 312-313); fakat bu konuda yazmayı planladığı büyük çalışma hiç yayınlanmamıştır.

² *JA* Temmuz-Eylül 1921, ss. 134-135.

³ T. I. Hrunin, J. Deny ve M. Lewitski & R. Kohnowa'nın çalışmaları.

eşsiz verileri içeren Venedikli Mehitarist Minas Bjškyants tarafından kaleme alınmıştır.⁴ M. Bjškyants, Ani'nin yıkılış hikâyesine sahip göçmen Ermeniler⁵ ve Ermenilerin göçü ile yakınlık kurmak istemiş ve bununla ilgili olarak Doğu Avrupa'daki Ermeni kolonileri ile alakalı olarak yerinde yapılmış araştırmalara dayanan ayrıntılı bir açıklama vermiştir. 1808'de Transilvanya, Moldova ve Bulgaristan Ermenilerini ziyaret etmiş, 1820'de Galiçya, Küçük Tataristan (Novo-Russia) ve Kırım'a gitmiştir.

M. Bjškyants, Ermeni kültür yadigarlarından bahsederken, Lvov ve Kamenets'te rastladığı "Tatar" dilinde yazılmış hukukî, idarî (kilise temelinde) ve dinî metinleri de tarif etmiş, hatta kimilerinden kesitler de yayınlamıştır. Bu zengin Ermeni-Kıpçakça malzeme, o zamandan beri, büyük oranda Polonya'nın kütüphanelerine, Kiev'e, Viyana ve Venedik'teki Mehitarist kütüphanelerine, *Bibliothèque Nationale*'e ve diğer kütüphanelere aktarılmıştır. Hâlâ dünyadaki halk kütüphaneleri ve özel mülkiyetteki tüm belgeleri bilmekten uzağız. M. Bjškyants, pek çok kodeksin okurlara ödünç verildiği, ancak bunların geri gelmediğinden şikayet etmektedir.

Bu kodeksler, pek çoğu M. Bjškyants'a referans ile, defalarca Ermenistik literatüründe zikredilmiş; fakat Ermeni-Kıpçakça dilbilimsel belgeler Ermeni filologlar tarafından bir tür garabet olarak görülmüş ve Ermenistiğin sınırları ötesinde olarak adde-dilegelmiştir.

V. J. Bastamyants, 12. yy.'da derlenip sonraki asırlarda yaygın bir şekilde kullanılan meşhur kanunname *Mehitar Goş*'u düzenlerken, Ermeni-Kıpçakça tercümenin Paris elyazması⁶ ile de ilgilenmiş; ancak, edisyon kritiğinin önsözünde yazdığı kadarı ile, ne kendisinin Azerice bilgisi bu dilin üstesinden gelme noktasına ona çok yardımcı olmuş ne de İstanbullu Ermeni öğrencisinin Osmanlıca bilgisi metnin "bozuk tarz"ından ötürü bir fayda sağlamıştır.

V. J. Bastamyants, M. Bjškyants'ın açıklamalarını görmezden gelmekte ve kanunname tercümesinin daha ziyade Tatar ortamında yaşayan Kırımli Ermeniler için tasarlandığına inanmaktadır.⁷

⁴ Tavriya (Kırım) piskopos vekili.

⁵ = Bagratlı Ermenistan'ı.

⁶ *Datastanagir' Hayots'*, Valarşapat 1880 ss. 48-50.

⁷ H. Samuelyan da bu görüşü paylaşıyor gibi gözükmektedir. Вк. Армянский судебник Мхитара Гоша. Ериван. 1954. S. XXXIV, not 1.

Bugüne dek "Kırım" kökenli olarak düşünülen sadece bir Ermeni-Kıpçakça dilbilimsel doküman bulunmaktadır ve bu da 1728-1730 yılları arasında Paris Kraliyet kütüphanesi (Sevin'in, bakan Maurepas'a yazdığı 2 Aralık 1729 tarihli mektup, (içinde) Fr. Macler, *Catalogue*, s. XIV) için Doğu elyazmaları toplayan rahip François Sevin tarafından Kırım'dan götürülmüştür. Bu kodeks Macler kataloğuna dahil edilmediği için, gerçekten Kırım'da mı yazıldığı yoksa Podolya'dan mı götürüldüğü kesinleştirilemez. Bu mesele, bütün Ermeni-Kıpçakça materyal toplanana kadar güçlükle çözülebilir, şu ana kadar bilinen materyaller en azından Podolya'dandır. Ne Bjškyants ne de Kuşneryan Kırım'dan veya 1778'de Yekatarinoslav'a yerleşen Ermenilerin yanlarında götürdükleri kodeksler arasından böyle kayıtlar olduğunu söylerler, halbuki ikisi de bu Ermeni kolonilerini ziyaret etmişti.

1883 yılında Kamenets'teki meşhur Meryem sureti için Hac yolcuğuna çıkan H. K. Kuşneryan, seyahat notlarında (Kamenets'ten) Podolya Ermenilerinin Tatarcasından bahseder: "16. yy.'ın sonundan... 1625'e kadar, düzgün Ermenicelerini; evlerini yağmalayıp yerle bir eden Tatarların dili ile değiştirmişlerdir."⁸Bu sözlerden yola çıkarak, H. K. Kuşneryan Moğol-Tatarların dili olarak addettiği Podolya Ermenilerinin Kıpçakçası hakkında gayet yüzeysel bir bilgiye sahip olmuş olmalıdır.

Ermenologlar için Ermeni-Kıpçakça araştırmalarında başat eserlerden bir tanesi Gh. Alişan'ın metinler edisyonudur.⁹ Bu çalışma 1430-1611 arasını kapsayan Ermenice, 1611-1624 arasını kapsayan Ermeni-Kıpçakça ve 1649-1652 arasını kapsayan Ermenice olarak yazılmış Kamenets-Podolsk yıllıklarını ve ayrıca Podolya Ermeni kolonilerinde yazılan ilgili kolofon (yayın bilgisi) ve Ermeni Katolik ruhanî liderlerin mektuplarını içermektedir. Takdire şayandır ki, Alişan kendisine tamamıyla anlaşılır olmayan bu dilbilimsel malzemeyi yayınlamakta büyük titizlik göstermiştir. Kendisi bu metnin tarihî değerine vakıf olup hatta bir yorumunda bunun tercüme edilmesinin gerektiğine işaret eder: "Lehçe veya diğer yabancı diller karışmamışsa, bu dil Türkçe bilenler için anlaşılmaz değil; bununla birlikte eğer bir kimse her iki dile de vakıfsa bu metni kolaylıkla bizim dilimize ya da bilinen bir Avrupa diline tercüme edebilir".¹⁰ *Kamenits'*in Ermenice malzemesinden hakikaten Ermenilerin göçü ile alakalı çalışmalarda faydalanılmıştır; ancak Ermeni-Kıpçakça bölüm bir bütün olarak henüz kapsamlı bir dilbilimsel incelemeye tabii tutulmamıştır. J. Deny bu eksikliği gidermek için bir teşebbüste bulunmuştur; fakat onun yukarıda bahsedilen bu edisyonu sadece parçalarından oluşan Paris elyazmasına dayanmaktadır.¹¹

Ermeni elyazmaları kataloğu, Kıpçak metinlerinin incelenmesi hususunda önemli bir yardımdır. Viyana'daki Ermeni-Kıpçakça metinlerin bolluğu ve kodekslerin bilimsel tarifleri dolayısıyla, en büyük önem Viyana *Hofbibliothek* (Viyana 1891) ve Mehitarist kütüphanesi (Viyana 1895) elyazmalarını içeren H. Y. Taşyan (Daşyan) kataloglarına atfedilebilir.

Avrupa'nın kimi kütüphanelerinde ve özel koleksiyonlarda bulunan Ermenice elyazmalarının tarifleri için Fr. Macler'e minnettarız. Bununla birlikte, onun Türkoloji konusundaki bilgi eksikliği, onu Kıpçak malzemesi hakkında tam bir tarif vermekten alıkoymuş, *Bibliothèque Nationale'*de muhafaza edilen Ermenice elyazmaları kataloğu için rahip Martin'in el yazısı kataloğundan Kıpçakça dokümanlar için kısa tarifler

⁸ *Patmut'ium gat'akanut'ean Xrimu hayots* (Kırım Ermeni Kolonisinin Tarihi). Venedik 1895, s. 197.

⁹ *Kamenits, Taregirk' hayots' Lehastani ew Rumenioy* (Polonya ve Romanya Ermenilerinin vakayinamesi: Kamenits), Venedik 1896.

¹⁰ a.g.e. s. 67.

¹¹ Kendi yayınında, J. Deny hiçbir şekilde Gh. Alişan'ın eksiksiz Venedik elyazması üzerine yaptığı edisyona başvurmaz.

ödünç almıştır. Fr. Macler aynı zamanda şu ana kadar bilinen eldeki tek Ermeni-Kıpçakça basılı kitap olan, 1618'de Lvov'da basılan dua kitabı, *Algış Bitiki*'ne de dikkat çeken kişidir.¹²

Macler'in 1925'te Lvov'da derlenen Ermenice elyazmalar kataloğu geçiş sürecini kaydeder.¹³Listelenen kimi unsurlar Polonya'daki farklı kütüphanelerinin elyazmaları koleksiyonunda bulunabilir.

K. Roszko yakın zaman önce Polonya'daki Ermenice (Ermeni-Kıpçakça da dâhil) elyazmalarının güzel bir tarifini vermiştir.¹⁴RO'nun XXI. cildindeki liste Ermeni-Kıpçakça materyal için buna bir takviye ek olarak düşünülebilir.

Ayrıca, Ermeni-Kıpçakça elyazmalarından istifade etmek Podolya Ermenilerinin o dönemdeki kültürel koşullarının tam olarak incelemesini gerektirir. N. Akinyan, Lvov'daki Ermeniler arasındaki en dikkate değer noter/yazıcı Minas Tokatetsi'nin biyografisini yazıp Polonyalı yazıcı Simeon'un "Seyahatler"inin filolojik edisyonlarını yayınlayarak bu sahaya ciddi katkı sağlamıştır.¹⁵

Podolya ve Moldova Ermenilerinin tarihini inceleyen çalışmalar yakın zaman önce Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde gözle görülür bir ivme kazanmıştır. Ermeni Bilimler Akademisinin Tarih Enstitüsünde, halk cumhuriyetleri ülkeleri ile ilişkiler üzerinde bir bölüm kurulmuştur.¹⁶Şimdiden Ermenistan SSC Bilimler Akademisi (bilimsel) dergilerinde Podolya Ermenileri üzerine pek çok yazı yayınlanmıştır.¹⁷ Çalışmamızın amacına uygun olarak Rusça-Lehçe materyal üzerine yazılmış yazıları bir kenara bırakırsak, Ermenoloji risaleleri arasından Podolya Ermenilerinin kültürel hayatına dair güzel bir inceleme sunan L. Haçikyan'ın makalesinden¹⁸ bahsetmeliyiz. Kendisi, diğerleri arasında, Kamenets yıllıklarının Kıpçakça kısmına (ss. 73-74) değinir; ancak Kıpçak dilindeki diğer eserlerden bahsetmez. Bundan ötürü, Podolya'dan Matenadaran'a gelen kodeksler arasında Ermeni-Kıpçakça metinlerin olup olmadığı cevapsız bir soru olarak kalmaktadır.

¹² Yazar tarafından yayınlanmak üzere hazırlanmıştır.

¹³ REA VII. s. 94 ve devamı.

¹⁴ *Catalogue des manuscrits arméniens et géorgiens*, Varşova 1958.

¹⁵ *Hing panduxt talasats'ner* (Beş göçmen şair), Viyana 1921. - *Simèon dpri Lehats'woy utegrut'ium* (Polonyalı yazıcı Simeon'un seyahat notları), Viyana 1936.

¹⁶ Bölümün faaliyetlerine başlangıcındaki önemli bir olay Ermeni ve Ukraynalı tarihçi ve filologların Erivan'da düzenledikleri konferans idi (23-26 Ekim, 1959). Konumuz için en üst düzeyde öneme haiz tartışmalardan sadece kısa notlar elimize ulaşmıştır: Вопросы истории, 1960 no. 2, s. 220. Украинский исторический журнал. 1960 no. 1. ss. 143-145. *Telekagir*. 1950 no. 11-12. ss. 129-133.

¹⁷ *Telekagir* (Известия АН Арм. ССР) ve *Patma-banasirakan Handes* (Историко-филологический журнал) 1958'de başlamıştır.

¹⁸ *Haykakan gağtavayrere Ukrainayum XVI-XVII darrerum* (16 ve 17. yüzyıllarda Ukrayna'daki Ermeni kolonileri), *Telekagir*'de 1954 no. 4, ss. 45-80.

Hovhannes Kamenitsatsi'nin çağdaş vakayinamesinin yakın zamanda basılan Rusça versiyonu Kamenets vakayinamesinin¹⁹ incelenmesi hususunda büyük bir destektedir.

*

Başka bir dilin harflerini taşıyan metni okumak, mecburen, transkribe edilen dilin fonetik sistemine yalnızca bir dereceye kadar yaklaşıldığı bir uzlaşıdır. Ermeni harfli Kıpçak metinleri noktasında, Ermeni alfabesinin ayırt edici sisteminin Kıpçakçanın seslerini karşılamaya az çok uygun olması dolayısıyla, transkripsiyon koşulları gayet olumludur. Elde hatırı sayılır sayıda metin olduğu için, Ermeni-Kıpçakça imlaya ilişkin problemleri gidermek için umutlu olabiliriz. Şu ana kadar yayınlanmış malzeme bir ön inceleme yapmaya müsaade edecek kadar yeterlidir.

Ermenicenin imlasi ile ilgili genel kanı kısmen muhafazakâr olduğu ve 5.yy.'dan bu yana çok az değişiklik gösterdiği yönündedir. Bununla birlikte bu muhafazakârlık sonucu bin beş yüzyıllık süreçte gerçekleşen fonetik değişiklikler saklı kalmıştır. Ermenice metinlerde ise bu sapsmaların sadece imladaki ve alıntı sözcüklerdeki belli başlı kararsızlıkları dikkate alınarak izi sürülebilmektedir.

Ermeni dilinin fonetik sistemi içerisinde kısmen konuşma alanında gerçekleşen en önemli değişiklik "ikinci Ermenice *Lautverschiebung*"dur. Bu hadise 11.yy.'dan sonra batıya göç eden Ermenilerinin edebî dili ile Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki konuşulan edebî Ermenice ile arasındaki en önemli farklılıktır. Orta Çağ'daki Küçük Kilikya Ermenistan'ının standart dilinden modern Batı Ermenice edebî dilinin fonetik sistemine uzanan kesintisiz bir hat vardır. Dolayısıyla 16. ve 17. yüzyıllara ait Ermeni-Kıpçakça metinler, (fonetik) gelişimin iki önemli ucu arasında önemli bir safhayı teşkil eder ve Batı Ermenice edebî dilinin fonetik sistemini inceleme noktasında faydalı olabilir.

Diğer taraftan, Türkoloji tarafından bakıldığında, "ikinci *Lautverschiebung*" (patlayıcıları ve sürtünmelileri etkilemiştir) ve çağdaş Batı Ermenicenin edebî dilinin fonetik sistemi, Ermeni-Kıpçakça dilbilimsel belgelerin fonetik rekonstrüksiyonu için olanak sunar. Bu hadise, Ermeni-Kıpçakça metinler üzerinde çalışan Türkologlarca en eski araştırmalarından beri bilinmiş ve şimdiye kadar yayınlanmış metin edisyonlarında transkripsiyon sisteminin uygulanışında hakkıyla dikkate alınmıştır.

Bununla birlikte, kimi yayınlarda "batı" telaffuzunun normlarından ayrılan fonetik değerler ile karşılaşmaktayız. Aşağıda bu durumları aydınlatmak üzere bir teşebbüste bulunacağız.

T. I. Hrunin, şimdiye kadar konuşma dili üzerine yapılan tek metin edisyonu olan önemli yayınında yukarıda zikredilen ilkeyi benimser. Ancak metni ile alakalı verdiği

¹⁹ *Patma-banasirakan Handes'te Xo'ini paterazmi patmut'iun* (Hotin savaşı tarihi), 1958 no. 2. ss. 258-286; İki vakayinamenin ilişkisi için bk. E. Tryjarski, *Przełąd Orient*. 1959 ss. 211-214.

fonetik izahlarda, kimi problemlerin kesin bir resmini çizme konusunda yetersiz kalmıştır. Örneğin; Hrunin, metinlerde *ı*'nin *д*иа, *д*за ve *ц*о olarak verildiğini ifade eder.²⁰Bu açık bir şekilde şöyle anlaşılmalı ki *dz* *ɖ* ile gösterilirken *j* ve *đ* için *ts* kullanılmıştır. Bu sesler sadece Ukraynaca, Lehçe ve Ermenicede kullanıldığı için Kıpçakça için önem arz etmez. *ç*a ve *ç*e'nin *ç*'yi gösterdiği ifadesi kimi yanlış anlamalara sebebiyet verebilir.²¹T. I. Hrunin, büyük ihtimalle *z* ve *ʒ*'nin fonetik değerlerini kastetmektedir. Bu son hususta, genellememiz, *ç* sesi çoğunlukla *z* ile gösterilirken, *ʒ* neredeyse tamamıyla bir yazım hatası olarak kabul edilebilir denerek daraltılabilir.²²

Ermenice harflerin klasik ve modern batı adlandırmalarının karışık kullanımı dolayısıyla, T. I. Hrunin'in *k* sesinin gösterimi ile alakalı izahatları, transkripsiyon sözcüğü olduğu bir dereceye kadar yine muğlaktır. İfade ettiği kadarı ile, *k* ön sıralı ünlüler taşıyan sözcüklerde *η* ile temsil edilmiştir.²³Bu ifade *η* ve *p* harflerinin herhangi bir ayırım olmadan kullanıldığı dilbilimsel belgeler tarafından desteklenmiyor gözükmektedir. Bununla birlikte şu da dikkate değerdir ki art sıralı ünlüler içeren Lehçe sözcüklerdeki *k* yalnızca *p* ile gösterilmiştir.²⁴

Eph.'in transkripsiyon sisteminde J. Deny yazıda yansıtılmayan sesleri eklemekte ve *k* ile *t*'nin nefesli olanlarını atlamaktadır. Çalışmasında tıpkıbasım olmadığı için, yanlış sonuç çıkarmaya yatkın birkaç hatalı yazıma dikkat çekilmiş gibi gözükmektedir. Örneğin; çokluk işareti: *ritserleri* 3⁴ (doğrusu: *-lari*); *keçirdiler* 7¹¹ (d.: *-lar*); tonsuz ünsüz ile biten sözcük + çekim ekinin söz başı ünsüzü: *kokda* 7³, *hlıçdan* 7¹⁰, *boluşgay* 9¹² (d.: *kokta*, *h[ı]l[ı]çtan*, *boluşkay*); *ç*: *haçtı*, *haçıp* 4^{13,14} (*h* yerine *ç* yazılmalı); fiil formları: *edip şlatip* 2¹⁹ (d.: *etip işlatip*), *edi* 9²⁰ (d.: *edir*), *edir* 11¹⁶ (d.: *etip*), *etti edi* 10⁵ (d.: *etip edi*), *olturur edi* 18² (d.: *olturur edi*), *angar* 5³ (d.: *angdi*), *bar edi* 16⁷, 20¹¹ (d.: *bar edir*); çekim ekleri, iyelik ekleri: *etkan songra* (d.: *etkandan songra*), *pohrebda* 5⁸ (d.: *-ga*), *tayfası* 136 (d.: *-sm*), *dinsizin* 15¹⁹ (d.: *dinsizni*), *ayına* 1619 (d.: *ayında*), *kunlarına* 19¹² (d.: *kunlarında*), *babaslar* 19¹³ (d.: *-lari*), *yandan* 20² (d.: *yanda da*), *songğun* 204 (d.: *songğusun*), *kişilar* 2010 (d.: *-lari*) vd.

Bugüne kadar metin neşredenler arasından, M. Lewitski ve R. Kohnowa, transkripsiyon konusunda büyük güçlüklerle karşılaşmışlar; çünkü *Dat.* eserinin imlası sıkı sıkıya klasik Ermeni imlasına bağlı kalır. Burada benimsenen sistem transliterasyon ile transkripsiyonun talihli bir karışımı değildir. Türkolojiye yabancı olan Ermenice transkripsiyon ile okuma yapmak gayet güçtür. Bundan ötürü, örneğin, fonetik değeri

²⁰ s. 95.

²¹ Muhtemelen, kesin fonetik değerleri olmayan Ermenice harf isimleri *Dat.* editörlerine sürtünmeli seslerin değerlerinde kafa karışıklığı yaşatmışlardır.

²² Aşağı bakın. - Bu hadiseye hâlihazırda F. Kraelitz-Greifenhorst tarafından temas edilmiştir, a.g.e. s. 312.

²³ T. I. Hrunin, a.g.e. s. 95; - Вопросы языкознания 1958 no. 6. s. 114.

²⁴ Yukarıda bahsedilen kurallılık diğerleri için de transkripsiyonda tonsuz süreksizler ile nefesli tonsuz ayırımını ortaya koymada uygun olacak ve ayrıca Ermenice imlânın (ve fonetik gelişim) tarihi söz konusu oldukça fayda sağlayacaktır. Metin edisyonları genellikle nefesliliği ihmal etmektedirler. *Dat.*'ta, nefesliler gösterilmekle birlikte bütün unsurları verilmemiştir.

y (*ye*)²⁵ olan *k* harfi *e* ile, *q* harfi *ə* ile gösterilirken, *y* sesi orijinal metinde bulunmadığında (ki bu metinde özellikle sıkça görülür) translitere edilmemiştir. Transkripsiyonda sıkça eksik harf bulunur; fakat mükemmel tıpkıbasım sayesinde bu durum ciddi bir sonuç doğurmaz. Ermenicenin harfleri, büyük kısmı Meillet'in sisteminde bulunan Batı Ermenice fonetik değerler ile alfabetik olarak şematize edilmiştir.²⁶Orta-Ermeniceden bu yana alfabeyle ait olan *ϕ* (*f*) ve *o* (*o*) harflerinin dâhil edilmesi ve kimi harflerin farklı pozisyonlarda farklı ses değerleri ile gösterilmesi uygun olacaktır. Bu yazarlar, sürtünmeli seslerin "ikinci *Lautverschiebung*"unu görmezden gelmektedir. *đ* ve *đ* harflerinin hatalı transkripsiyonları özellikle problem değildir; zira *ts* ve *dz* sesleri Kıpçakça sözcüklerde yer almaz (fakat örneğin Ermenice sözcüklerde: *հերձաձոնոյ* 177v2,9 = *heryowatsoy*; doğrusu: *hertsvayoy*). Bununla birlikte, *đ* harfini *ç* ile göstermek bir dereceye kadar yanlıttır. Örneğin, *đawf* metnin tamamında *can* yerine *çan* olarak transkribe edilmiştir. İstisnai olarak kullanılan *ϑ* harfi kimi durumlarda (*ç*'yi temsil edecek iken) hatalı olarak *c* ile verilmiştir: *Աւնունϑի* (*Awunci*, doğrusu: *onunçi*) 156v²²; *նէϑիք* (d.: *neçik*) 160v¹⁵, 166r⁶; *ռէϑիք* ('rzecznik') 190v¹³; *ϑխար-* (d.: *çıχar-*) 190v¹⁶.

*

16. ve 17. yüzyıllarda yaşamış Podolya Ermenilerinin sosyo-kültürel yaşamlarındaki bir özellik de standart dillerinin Kıpçakça oluşudur. Biz buna yazıcı Simeon'un 17. yüzyılın ilk on yılı için verdiği bilgiler sayesinde vakıfız: "Lvov'da yaşayan Ermeniler Ermenice bilmez, Lehçe ve Kıpçakça, yani Tatar dili, konuşurlar."²⁷ Bu bilgi Alembek'in vakayinamesinde (1603-1605) bulunur: "[Armeni] sacra in Ecclesia nativo sermone semper peragunt, domi semper Tartarorum lingua utuntur."²⁸ Fakat Kıpçakça onların sadece konuşma dili değil, resmi belgelerini (protokoller, hakim kürsüsündeki kayıtlar), hatta dinî belgelerini (evlilik ve doğum sertifikası, vasiyetname [*diat'ik* < *διαθήκη*]), evlilik sözleşmesi [grorenk']) de kaleme aldıkları bir dildir. Kıpçakça, kiliseyle ilişkin meselelerde yalnız halkın gereksinimi üzerine değil, düşük Ermenice bilgileri dolayısıyla da rahiplerce kullanılmıştır. "Vipasanut'iwn Nikolakan" adlı hiciv şiirinde şu geçer: "[Lvov'daki rahipler] Ermeniceyi bilmezler ve okuduklarını anlamazlar."²⁹ Bu durum Vardan Hunanyan tarafından da (1703 yılında Tokat Ermenilerine yazdığı bir mektupta) pekiştirilmektedir: "... o zamanlarda rahipler bilgelik konusunda çok cahil ve Ermeni dili konusunda, halk kadar, tecrübesizdi."³⁰

Bu tablo, orada (Podolya'da) doğmuş pek çok rahip için karakteristik olsa da, bununla bir genelleme yapılamaz. Kıpçak metinlerimizin değeri ne kadar farklı olursa

²⁵ Kendi transkripsiyonumda K. Grønbeck'in sembollerini kullanıyorum. - Kıpçakça anlamlar, J. Deny'nin kapsamlı sözlüğünde bulunmadığı veya muğlaklık durumları haricinde alıntılanmamıştır.

²⁶ *Dat.* s. 253.

²⁷ N. Akinyan, *Simeon*, s. 346.

²⁸ *RO XXI* s. 158.

²⁹ Gh. Alişan, *Kamenits'*, s. 202.

³⁰ a.g.e., s. 127.

olsun, bu metinlerin hepsi yazıcılarının ve mütercimlerinin hem Ermenice hem de Kıpçakçaya az çok hâkim olduklarına tanıklık etmekte ve Kıpçak fonetiğinin neredeyse tam bir resmini sunmaktadır.

İnceleme şansı bulduğumuz 17.yy. Ermeni-Kıpçakça metinlerde, belli harfler hangi pozisyonda olurlarsa olsunlar çoğunlukla aynı sesi karşılamakta, bu da Ermeni-Kıpçakça imlanın standardize olduğu gerçeğini göstermektedir. Diğer taraftan, *Dat.*'ın yazımında Ermeni-Kıpçakça metinler için alışılmadık olan çeşitli fonetik şekiller görmekteyiz. Bu şekillerin pek çoğu Kıpçakça dilbilimsel özellikler olmaktan çok Ermenice imlanın karakteristikleridir. Dilbilimsel belgelerdeki imla tutarsızlıkları genellikle yazıcıların Ermeni diline, yani imlasına hâkimiyet derecesindeki farklılıklardan kaynaklanmaktadır.

Aşağıda, transkribe edilen metinlerden Kıpçakçanın telaffuzu ile bağdaşmayan fonetik şekillerin elenmesine imkân sağlayacak klasik Ermenice imlasından (harfler ve harf grupları)³¹ elde edilmiş birkaç imla özelliğine değinmek istiyoruz.

ı (*աւ, և, ու, իւ*)

ı işareti, Ermeni yazı dilinin ilk zamanlarında muhtemelen yarı ünlü *ı* (*w*)'yi göstermek için kullanılıyor ve ünlüler ile birlikte diftonglar meydana getiriyordu. *աւ, և* (*և*) ve *իւ* kombinasyonlarına kıyasla, *ի* harfi de *ո* harfine eklendiği için, en azından *ı* ile *ի* arasında fonetik değer bakımından büyük bir farklılık olamazdı. (*ո* harfleri Yunancanın *ou* modeli üzerinden *u* için kullanılıyordu.) Başlangıçta *ı* harfi; ünsüz önünde bulunmadığı durumlarda *ի* harfi ile aynı şekilde telaffuz edilmiş olmalıdır. Bizim dikkate aldığımız dönemde ise, *ı* harfi ünlüler arasında ve söz sonunda *ի* harfi ile aynı ses değerine sahipti. Bu da onun, sadece imlaya bağlı bir özellik çerçevesinde kullanıldığını gösterir.

աւ Ermeni-Kıpçak metinlerinde ünlüler arası ve söz sonu *աւ av* ses grubunu gösterir. *Dat.*'ın (nadir bir istisna ile *ճանապարհ* [*canavar*] 167v^{3,5,7}) tamamında *av* ses grubunun sembolüdür. *Eph.*'te *աւ* çok sık geçer: *ալբաւտ* (*alpaud*) 11²¹'un dışında, *ալբաւտ* 22¹²; *աւալ* (*aval*) 9²; fakat *şayavat* sözcüğü istinasız bir şekilde *աւ* iledir, *սթանիսլաւ* (*Stanislaw*) 13¹⁷. İmla standardizasyonu yönündeki eğilim Ermenice sözcüklerde bile kendini gösterir: *դաւիթ* ('David') yerine *թաւիթ* 4¹⁹'i görmekteyiz. *AB*'de *avaz* sözcüğü yedi örnekte *աւաւ* ve bir örnekte *աւաւ* şeklinde yazılmıştır. (Orta Ermenicenin sonundan beri, *թաւ* (*t'av*) işareti el yazmalarında ve daha sonra matbu metinlerde *ı*'nın *v* değerini vurgulamak için kullanılmıştır: *աւաւ* 21⁷. İncelediğimiz Ermeni-Kıpçak metinlerinde *t'av* işareti sadece birkaç yerde görülür.) *şayavat* sözcüğü

³¹ "Harf grubu" terimini tarihsel olarak yakından bağlı iki harf için kullanıyorum. Bu iki harf önceden yakın fonetik bir birimi (örneğin; diftong) gösteriyordu, sonradan telaffuzu değişti; fakat grup hâlâ varlığını sürdürmektedir.

(gövde halinde ve ondan türetilenlerde) dokuz kez *uu* ile ve yedi kez *uu* ile yazılmıştır. *uu*'nın ünsüzden önceki telaffuzu, ilk milenyumun sonu gibi erken bir zamanda kısa açık *o* olmuş ve Orta Ermenice metinlerde de *uu* ile yeni işaret *o* dönüşümlü olarak kullanılmıştır. Yabancı sözcüklerin ve kişi isimlerinin yazımında, örneğin: *Կառաւֆրէ* ('Godfried Bouillon') *HChr.* 56^{8, 17}; *Օտտո*, *Օտտոն* ('Otto, Alman hükümdarı') ay. s. 53 ve pek çok yerde. Ermenicenin dışındaki sözcüklerde sadece söz başında ve büyük harfli yazımda ortaya çıkar: *Dat. Uu* (Ol) 168r¹⁷, 181v⁴, 183v^{11, 19}. (Transkripsiyonda hata ile: *O*; yazarlar muhtemelen Orta Ermenice metinlerde yaygın bir işaret olup *U*'nın telaffuzunu *o* olarak vurgulamak için kullanılan ° işaretinden dolayı kafa karışıklığı yaşamışlardı.) Ancak *Օշտա* (*Ošta*) 159r⁹, 163v³ sözcüğünde doğru bir transkripsiyonumuz vardır; *Օհաննէս* (*Ohannes*) transkripsiyonda kayıptır. – Bu işaret *AB* eserinin tamamında da büyük harfli yazımda korunmuştur: *Օտուզ* (*Otuz*) 90³, *Օղլու* (*Oγlu*) 113¹¹, *Օտ* (*Ot*) 89³, *Օտլու* (*Otlu*) 118⁶ (fakat küçük harf ile: *otlu* ay.), *ՌՄՐՈՒ* (*TOFRU*) 150².

h (*h*) | Ermeni yazısında, *e* için kullanılan harflerden sadece *h*; *ı* ile bir ikili oluşturur (küçük harfin bağlanma durumunda *h*). Kıpçak malzemesinde açık *e* + *v* *h* işaretine sahiptir: Hem *Dat.* hem de *AB*'de *evet* sözcüğü *h* (*h*) (*pek çok yerde*); *Eph. Ke-vorovits* *քիւորովից* 1¹⁹, 5². *h* harfi Ermenice sözcüklerde düzenli olarak kullanılmakta, Kıpçak malzemesinde ise nadiren görülmektedir. Ör. *Dat.*'ta: *mh* (*dev*) 167v^{9, 11}, 177r²². (Bu yazım biçimi için, muhtemelen, aynı anlama gelen [ve kökteş] Ermenice sözcük *հե* den esinlenildi.) *աւաշուչու* (*baş-ev-uçu*, hatalı transkripsiyon: *başlovuçu*) 169r¹² sözünde Ermenice bağlaç *h* (*ew, yew*) 've' bulunmaktadır. Kıpçakça bağlama gruplarında, *u* (*u*) 've' bağlacı sık kullanılır. Bizim örneğimizde kakafoniden kaçınmak için *u*, *h* ile değiştirilmiştir. *u* - *h* çifti, zikredilen bağlama gruplarında Ermenice bağlaç *u* ile muhatap olduğumuz fikrini vermektedir.³²

u (*u*) | Her ne kadar bazen hiçbir ses farkı olmaksızın *u* bile görülse de, Kıpçak metinlerde *o* için düzenli olarak kullanılan harf *o*'dur. İlk bahsedilen harfe çok sık olarak *ov* ses grubunda tesadüf edilir; fakat bu, Ermeni imlasındaki harf grubu *uu*'in unsurları arasındaki yakın imla bağından kaynaklanmaktadır. Bu ikili *Dat.*'ta sıklıkla *-ovuçu*, *-ovlu* ek gruplarında ve her zaman *h* (*h*) şeklinde yazılan *yiçov*'da görülür (ayrıca *յօւսի Էովուիս*, *Krakov* ('Krakov') *քրաքով*, *Ilov* ('Lvov') *իլով*, *tolov* *թօլով*; *u* - *o*'lu Kıpçakça morfolojik çiftlerde: *uu* (*suv* 'su') ve *uu* (*sov*), *uu*- (*suv*- 'sevmek, hoşlanmak') ve *uu*- (*sov*-) vs.

³² Bu tarz bağlama gruplarında, söz başı *u*'nın bile *u* bağlacını takip etmesine rağmen, bu durum bağlacın Ermenice kökenli olma ihtimaline ters düşmemektedir; zira 've' anlamındaki bağlaç için *u* özellikle Orta Ermeniceden beri kullanılmaktadır. – Başka bir izah için bk. J. Deny. *Eph.* s. 77-78.

Yazıcıların dilinde, *n*'nin söz başındaki telaffuzu apaçık bir şekilde *vo* (Yeni Ermeni edebî dilinde olduğu gibi) idi; çünkü bu harf söz başında ortaya çıkmaz. Bunun bir istisnası –Ermeni edebî dilinin imlasına uygun olarak³³– *n*; *ı* tarafından takip edildiğinde görülür ve bu durumda söz başı *n*, *o* olarak telaffuz edilir. Benzer şekilde, *Dat.*'ta söz başında da *ov* için *ıı*'u bulmaktayız: *ıı* (*ov*), *ııրանչիք* (*ovrançik*), *ııրան-* (*ovran-*), *ııրադ-*, *ııրաթ-* (*ovrat-*); ancak *oı* işareti de kendini gösterir: *oıրաթ-* (*ovrat-*) 158r²¹.

Eph.'te de harf grubu *ıı* hâlâ yaygındır: *իլով* (*Ilov* 'Lvov') 1¹¹, 4⁶, 20²¹,³⁴ *եղբուսով* (*ylıov*) 21², ama: *չoıրա* (*çovra*) 13³, *մoսքoı* (*Moskov*) (altı defa).

İleri bir imla standardizasyonunun görüldüğü *AB'* de, *oı* harf grubu örneklerin büyük çoğunluğunda kullanılmaktadır. Söz başı ve söz ortasındaki kullanımı neredeyse ayrıcalıklıdır: *oıրանչիք* (*ovrançik*), *oıրադ-*, *oıրաթ-* (*ovrat-*), *oıնն-* (*ovun-*), *չoıրա* (*çovra*), *uoı-* (*sov-*), *uoıաք* (*sovak*), *uoıոք* (*sovuk*), *uoıնն-* (*sovun-*), *uoıննչոք* (*sovunçluk*); fakat *govda* *կովսա* ('beden, gövde') 135¹⁵. Aynı durum *-ovlu*, *-ovsuz*, *-ovuci* ek gruplarında da bulunur. Bununla birlikte, *ıı* söz sonunda hâlâ sık bir şekilde görülür: *uyրիսoı* (*biıov*) 93⁴, ancak *uyրիոı* 103¹, *իլով* (*Ilov*) baş sayfa¹², *ylıov* ('kilise') beş kez *ıı* ile ve beş kez *oı* ile yazılmıştır; *ylıov* ('ay.') ise iki kez *ıı* ile ve bir kez *oı* ile yazılmıştır.

Kıpçakça *ov* ~ *uv*'un (örneğin; *suv* ~ *sov*, *ovran-* ~ *uvran-*) nöbetleşe görünmesi, harf grubu *ıı* kullanımının, *uv*³⁵ telaffuzuna geçişin göstergesi olduğu gibi bir varsayımı akla getirebilir. Bununla birlikte her zaman aynı olan *ov*'un da *ıı* ile yazılması, ayrıca bu harf grubunun herhangi bir pozisyonda görülebilmesi ve imla standardizasyonunun *oı*'dan yana bir tercihi doğurması dikkate alındığında, bu hadisenin Ermenicenin bir imla özelliği olarak görülmesi gerektiği apaçık olarak kendini gösterir.

Ünsüz önü *n*'nin diyalektik telaffuzu *ov*³⁶ gibi bir şekilde olmalı ise, bu; harf grubu *n*'nin ayrıştırılmasının özellikle gerektiği anlamına gelmez; ancak yalnızca şunu gösterir ki bu ses grubunun ilk unsuru sadece ekleme bir ünlüdür. Dolayısıyla sözlükte *novirag* olarak geçen *Eph.* 4¹⁹'teki *նովիրակ* sözcüğü *n(ə)virag* olarak okunmalıdır. *Dat.* 179v¹⁴'daki *սիմէոն ու աննայ* (*Simeon Ovanna*)'nın doğru okunuşu *Simeon u Anna* ('S. ve A.')'dir. *Dat.*'ta *նoսք* sözcüğü için transkripsiyonda uygun görülen *çovap* 157r¹¹, *çovap* 169v¹², *çovap* 175v² biçimleri kesinti (hemze) ile telaffuz edilen *cuap* olarak düzeltilmelidir (krş. CC *joap*).

իւ

³³ Polonya Ermenicesinde olduğu gibi bir kısıtlama olmaksızın: Hanusz, s. 22; Açaryan, s. 38. Krş. Karst, s. 21, not 4.

³⁴ 111'deki *Ilav* transkripsiyonu *Ilov* yerine yanlışlıkla yazılmıştır, dolayısıyla buradan harekete yapılan çıkarım (*Eph.* s. 88) geçersizdir.

³⁵ Orta Ermenice için krş. Karst, s. 21.

³⁶ Cırbied, *Gramm. arm.* s. 651.

ju harfleri Eski Ermenicede asli olarak *iv* ses grubunu (diftong) göstermiş olmalıdır. Bu harf grubu, dilin gelişim sürecinde *-ı* ve *ı*'nin değerlerinin tesadüfî ile- ünlü önünde ve söz sonunda günümüze dek *iv* telaffuzunu korumuştur. Ünsüzlerden önce (yani sözcüğün sonundaki kapalı hecede de) ortaya çıkan *ju* diftonguna döner.

ju'in geçmişte nasıl telaffuz edildiği mevzuu hâlâ geliştirilmiş değildir. Karst'ın bu harf grubu için Orta Ermeniceden çıkardığı ses değerinin³⁷ de bütün olasılıkları kapsadığı söylenemez. Bu ses grubu, başka bir deyişle diftong, genellikle tek sesli (*u*, *e*, *i*) halini almıştır. *ü*'nun *u* yanındaki telaffuzu bunun kanıtı olarak görülebilir. Buna rağmen **ju** örneği kapsayıcı değildir; zira ses değiştirmiş eski bir alıntı olabilir. Onun Orta Çağ'daki yeniden benimsenmiş şekli, çağdaşı olan (Eski) Yunancanın telaffuz temeli ile **ju**'dir.³⁸Bu tablo, tahmini olarak bu döneme kadar giden "geleneksel" *ju* telaffuzunu yok saymakta ve kuvvetle muhtemeldir ki pek çok **ju** işareti ses değişimi ile bir *ju* gizlemektedir.

Modern Batı Ermenicenin edebî dilinde **ju** ünsüz önünde *ju*, *ju*, *ju* ve *ju* gibi telaffuz edilmektedir.³⁹

Burada ele alınan Ermeni-Kıpçak metinlerinde **ju** (sadece ünsüzden önce ortaya çıkan) *ju*'yu gösterir. *Dat.*'ta *ju* ses değeri pek çok yerde **ju** ile temsil edilir. İkinci hecede *ju* istinasız biçimde **ju** ile yazılmıştır: *buyur-* 27 kez **jujuju**, *buyurul-* iki kez **jujujuju** şeklindedir (fakat krş. s. 154 *buyruç*: **jujujuju**). Pek çok yerde söz başına da uygulanmıştır: **jujuju** (*yurak*) 161r⁸, 190v², **jujuju** (*yuzlu*) 170r13. Bununla beraber yazıcının söz başı *y-* için *ı*'yi kullanma eğiliminden dolayı durum karmaşılaşır. Bu da, içinde *y*'nin çifte temsilinin olduğu şu varyantları doğurur: **juju** (*yyuk*) 187r¹⁷, **jujuju** (*yyuçu*) 160v¹⁵, **jujujuju** (*yyugun-*) 175v²⁰. Sıkça görünen *yuz* sözcüğü üç kez **juju**, dört kez de **juju** şeklinde yazılmıştır. Aynı cümle hatta aynı satırda iki farklı yazım görüldüğünde imlanın istikrarsızlığı apaçık ortaya çıkar: **jujujuju juju** (*yyuzda yuz* 'yüz yüze').

Kraelitz'in neşrinde, standart biçim **juju** (*yuv-*) (dördüncü satır) haricinde, **jujuju** (*yurak*, 13. ve 20. satırda), **juju** (*yuz*, 14. satırda) biçimleri görülmektedir. *Eph.*'te: **juju** (*yuz*) 9¹³. *AB*'de -imla standardizasyonu sürecinde- *ju*'yu karşılamak üzere söz başında **juju** ve söz ortasında **juju**'yu neredeyse istinasız biçimde görmekteyiz: *yuban-*: **jujujujuju**- 27⁴, *yuchla-*: **jujujuju**- üç kez, *yuchov* her zaman **juju** ile, **jujujuju** (*yuchu* 'düş, rüya') 27¹, *yuk* ve türemiş biçimleri: **jujuju**(-), *yuv-* beş kez **jujuju**, *yuz* on iki kez **jujuju**. Söz ortasında: *buyur-* istinasız olarak **jujujujuju**. Diğer yandan, *yuru-*: **jujujuju**- 121⁸, 135¹⁰,

³⁷ a.g.e., s. 22, 66, 118.

³⁸ Hübschmann, *Arm. Gramm.* s. 357.

³⁹ F. Feydit, *Manuel de langue arm.*, Paris 1948, s. 13; A. Abeghian, *Neuarm. Gramm.*, Berlin-Leipzig 1936, s. 21.

fakat *hırmı-* 47², *yurak* yirmi üç kez ve ayrıca türemişleri ile: *hırmıp(-)*, ancak *hırmıp* 146^{15,40}

Örneklerimizden, yukarıdaki veriler içinde *hı*'nın *ü* okunamayacağı (ki *ürak*, *üzlu*, *üz* gibi biçimleri doğururdu) sonucu çıkarılmaktadır.⁴¹ Dolayısıyla bu, Türkiye Ermenilerinin etkisine atfedilen *hı* = *ü* gibi bir standart ile değerlendirilemez.⁴²

İ

Kıpçak damaksıl *i* (bizim transkripsiyonumuzda *ı*) ona en yakın benzeri ile temsil edilmiştir. Ancak ilk hece, bazı ekler ve çekim ekleri yazılırken sıklıkla atlanmıştır. Bu sesin temsili ile ilgili problem farklı metinler ile çeşitlenmektedir. İlk ya da son hecedeki seslerden birisinin akıcı (ör. *hıhıhı*; *-hı*, *-ırmı*) olduğu veriler dışında, “fonetik” transkripsiyona eğilimli ve böylece klasik Ermenice imladan ayrılan metinlerde *ı* seslerinin çoğunluğu *ı* ile temsil edilmiştir. Bu durumlarda, söz konusu eserleri hazırlayanlar transkripsiyonda *ı*'ya bir karşılık verme konusunda başarısız olmuşlardır. Buna tek istisna, söz konusu sesi (*ı*) ile veya parantez olmadan gösteren (kimi durumlarda da atlayan) J. Deny'dir.⁴³ *Dat.*'ın imlasında *ı* ne sık bulunur ne de, çalışanların transliterasyon sistemi uyarınca, metnin transkripsiyonunda herhangi bir işaret ile gösterilir.

Ermenicede *ı* çevresindeki tınıyı yüklenen bir orta ünlü olup farklı pozisyonlarda farklı yoğunlukla; fakat yoğunlukla zayıf telaffuz edilir. Bundan dolayı da yazıda ihmal edilmesi bir gelenek halini almıştır. Tasvirî gramerler, içinde bu sesin görüldüğü sözcüklerin yazılı biçimlerinin etkisinde kalarak, bunların ahenk unsuru bir ekleme ses olarak ele almışlardır. (*hı*, *mı*) ünlülerinin çekime bağlı dizide veya türetimde vurgusuz pozisyonda kaldıklarında pek çok durumda ses yüksekliklerini yitirip söz konusu sesi ürettiği gösterilebilir. Ermenicedeki ünsüz grupları gerçek ünsüz yığılması örneği değildir; zira pek çok örnekte kimi sesler yazıda yansıtılmayan *ə* (*ı*)'ya kısaltılmıştır. Bu hadise her zaman etimolojik olarak kavranamaz; yine de en azından Eski Ermenicede gösterilebilir.⁴⁴ Orijinalinde *hı* veya *mı*'yu taşıyıp vurgusuz hâle gelmiş hecelerde ünlülerin kısaltarak *ə* (*ı*) olması hâlâ yaşanan bir hadisedir. (Kısaltmayı, seslerin hece bitimlerinde düştüğü durumlardan ayırt etmek gerekir. Örneğin; Orta Ermenice söz ortasında *mı*'yı düşürmektedir.) Bununla birlikte, kısalma Orta Ermenicede⁴⁵ diğer sesleri de etkilemenin yanı sıra diyalektlerde de sıkça görülen bir hadisedir. Örneğin,

⁴⁰ Diğer bitişmelerde de görüldüğü gibi, klasik imla büyük harfli yazım ile korunmuştur.

⁴¹ *Eph.* s. 83: *yuz.* – Sonuç olarak, *Phil. Turc. Fund.* s. 83'te de varsayıldığı üzere, bu Ermeni-Kıpçakçasının kendi içindeki bir ses gelişimi olmaktan ziyade bir imla özelliğidir.

⁴² İkincisinin de göz önünde bulundurulmasını varsaymak makul ise de J. Deny bu iki ses değerini ayırt etmemektedir. *Eph.* s. 19.

⁴³ Onun kanaatine göre, bu yazılmayan *ı* “kimi zaman, muhtemelen” telaffuz edilmeyordu. *Eph.* s. 19.

⁴⁴ Hübschmann, *Ohronologie*, s. 157; *Esquisse*, s. 53.

⁴⁵ Karst, s. 55, 39.

Podolya Ermenicesinde beş temel ünlüden herhangi biri kısalarak ə olabilir.⁴⁶Bu diyalekte söz sonunda *ünsüz + r* taşıyan gruba gelince, H. Açaryan bunu yerel bir özellik olarak tanımlıyor.⁴⁷Buna rağmen J. Hanusz bu biçimleri yazı dilindeki biçimlerin etkisinde kalarak kaydetmiştir ve biz de “ünsüz + ə + r (krş. Ermeni-Kıpçak -*ար* (-dr ‘-dır’))” şeklinde bir ses grubu ile karşı karşıya olduğumuzu düşünmeye yakınız.

Ünsüz yığınlarının sadece imlaya bağlı olduğunu destekleyen diğer iddialar şöyledir: yazıda hiç olmasa bile, ayırım noktalarında *ր* yerleştirilmektedir; hiç gösterilmese bile *ր* manzum eserlerde bir hece meydana getirir; Orta Çağ yazarları mensur eserlerde bile yazımda *ր*’yı sıklıkla kullanırlar. Kıpçak metinlerinde geçen Ermenice sözcükler için pek çok yerde klasik imla kullanılmıştır; ancak AB’de Ermenice sözcüklerden sonra çoğunlukla *ր* harfinin eklendiği görülür: *սրրրբուհի* (‘Kutsal Hanım’) 109², *մրկրրտեի* (‘vaftiz’) 1311¹, *հրշան* (‘işaret’) 166⁹.

CC *iarlga* vd.’nin imlası esasında, bu gibi hallerde *l* ve *r*’nin Kumancada ünlü ile birlikte okunan ünsüzler*** olması beklenir. Yukarıda alıntılanan Ermeni-Kıpçak örnekleri benzer bir doğaya sahip gözükmektedir. Bununla birlikte, şu unutulmamalı ki metinlerimizde *r*’nin atlanması başka ünsüzler ile de meydana gelmektedir: *Dat.*’ta *alyış* ve ondan türeyenler her zaman *արղ* şeklinde (fakat *sayış* ve ondan türeyenler *սարղ*), *yalγış* her zaman *հարղղ*, *χισχα* bir kez *խրխա*, bir kez *խախա* şeklinde, *տմչսızlıχ* *թնջսղի* 164r²⁰, vd. AB’nin standardize edilmiş imlasında, *ı* (*ր*) söz konusu olduğu yerlerin büyük çoğunluğunda yazılmaktadır. Fakat *-lıχ*, söz konusu olduğu durumların yüzde 30’unda *-լի* ile gösterilmiştir; ayrıca *չիχար*- sekiz kez *չրխար*- iki kez *չխար*-, *yazıχ* on kez *հարղի*, dört kez *հարղ* şeklinde yazılmıştır.

Örneklerin çoğunluğu Ermenicenin imlasına bağlı bir hadiseye işaret ediyor gözükmektedir; fakat harf atlamanın bu kesin istikrarı zemininde belki de *r*’nin belirli ünsüz yığınlarındaki sesliliğinin kısaldığını (†) düşünmek bize daha cazip gelmektedir.

ı - ı, γ

İmlaya ilişkin, başka bir deyişle fonetik problemlerin büyük kısmı *γ*, *ı* için kullanılan harfler ve *ı* harfinin telaffuzuna bağlıdır. Eski Ermenicede *ı*, *γ* genellikle *ı* ile temsil edilmiştir. Bununla birlikte bu kullanım Orta Ermeniceden daha önce sona ermiştir.

ı

⁴⁶ Hanusz, s. 93.

⁴⁷ Açaryan, s. 32

*** “ünlü ile birlikte okunan ünsüz” şeklinde çevirdiğimiz kısmın orijinali *voiced consonant*’tır. *voiced* çoğunlukla bizdeki “tonlu (sedalı)”ya tekabül etmektedir; fakat burada bağlam gereği yukarıda zikredildiği şekilde çevrilmiştir (ç.n.).

Söz başı *y*, sesliliğini ve yoğunluğunu kaybedip, giderek *h*'ye dönmüştür. Meillet'e göre, bu sürecin başlangıcına dair izleri *jhunb* 'elli' in ilk sesi *j* ve *shiq* 'beş'in ilk sesi *h*'de muhafaza edilmiştir.⁴⁸ *j*'nin *h* ses değeri çifte imla durumları ile tanıklanmaktadır.⁴⁹Bu, öyle gözüküyor ki, Orta Çağ metinlerinde *j*'nin kimi zaman yabancı sözcüklerde *y* sesinin geçici yazım şekli olarak görülüşü ile desteklenmektedir. Örneğin; Grigor Akantsi'nin vakayinamesinde⁵⁰ *yasaχ* : *hsssh* II²¹, fakat *sssh* XII^{25, 43} veya *sssh* IV⁴⁴, XII⁴; *yarlıχ* : *hsssh*****; *yarγuč* : *sssh* XII (beş kez). *y*'nin atlanması; kısa bir süre sonra alıntı sözcük konumuna gelmiş sıradan isimlerin Ermenice söz başı *j* ile aynı kaderi, yani zayıf bir *h*'den daha zayıf ve gösterilmeyen nefesli sese dönüşümü, paylaştığını gösterir. (Orta Ermeniceden beri, *j* ve kimi zaman *ç*; söz başında aslı olarak bulunan *ss* ve *n*'nin önünde ortaya çıkan ikincil bir zayıf nefesliliği göstermek üzere kullanılmıştır.

Söz başı *j*'nin ya *h* ya da \emptyset (bazen nefeslilik de ortaya çıkar) olarak telaffuz edildiği Podolya Ermenicesinde de aynı sonucu görebiliriz.⁵¹ Açaryan'a göre, söz başı *h*'li sözcükler yazılır iken, Podolya ve komşu diyalektlerdeki *j* = \emptyset denkliği edebî geleneği benimsemektir.⁵²

Bu *j* Kıpçak metinlerinde geçen Ermenice sözcüklerde bile sıkça yazıda gösterilmeden bırakılmaktadır. Örneğin; *sssh(h)* (*Ovan[n]es*) *Dat.* 180v^{1,4,20}, *sssh(h)* (*Ohannes*) *Dat.* 211r²⁰. Çağdaş Ermenice metinlerde de öyledir: *sssh(h)* (*apet'agan* 'Yâfesî'), *sssh(h)* (*ajsmawurk* 'şehitler tarihi').⁵³ İşte bu sebepten Kıpçakça metinlerde söz başı *j*'nin *h* ile; (') ile gösterilmesi veya gösterilmeden bırakılması transkripsiyon için daha doğru gözükabilir. Örneğin; *Eph.* *sssh(h)*, *sssh(h)*, *sssh(h)* *hunnar*, *hunnis*, (*H*)*ovanes*, (*H*)*agop* olarak ve söz başı *y* olmadan yazılmıştır; *Dat.* *sssh(h)* 177v^{15,19} *yarut'i(v)n* yerine *harut'j(un)* şeklinde transkribe edilmelidir.

Aynı dönemde *y*, *h* ile gösterilmektedir. Mesela Minas dpir'in 1565'teki kolofonunda Papalık tarafından Lvov'a gönderilen elçinin adı *sssh(h)*⁵⁴ 'Franciscus Johannes' olarak yazılmıştır.

-j

⁴⁸ (Orijinal eserin dipnot sayılarında 47'den sonra 50'ye atlama vardır. Bu dipnot orijinalde 50. dipnottur (ç.n.)) *Esquisse*, s. 30.

⁴⁹ Karst, s. 34.

⁵⁰ *HJAS* XII/3-4.

**** Bu verinin birebir transkripsiyonu *yar'lah*. Dizgi hatası ile böyle yazılmış olabilir (ç.n.).

⁵¹ Hanusz, s. 69.

⁵² Açaryan, s. 91.

⁵³ Akinyan, *Hing*, s. 155-156.

⁵⁴ a.g.e., s. 65.

Son ses *ɟ* artık Orta Ermenicede telaffuz edilmiyordu ve bu yüzden yazımda da sıkça atlanmaya başladı.⁵⁵Yine de geleneksel imlanın etkisi ile -yazıcının imla bilgisi ölçüsünde- söz sonu *u* ve *n*'nin (sıklıkla diğer ünlüler bile) yabancı sözcüklerde de sonlarına bir (okunmayan) *ɟ* ilave edilmeden temsil edilmemesi gerektiği bir imla kuralı olarak benimsenmişti. Ermenicede çok heceli sözcüklerin sonunda telaffuz edilen bir *y* olmadığı için, telaffuz edilen *y*'nin temsili meselesi hiç tebarüz etmemiştir. *y* ile biten alıntı sözcükler söz konusu olduğunda, yazıcının, her ne kadar telaffuz edilmese de, *ɟ* harfini kullanmanın dışında bir seçeneği olmuyordu. Bu da *y* ile biten alıntı sözcüklerdeki imla kararsızlıklarını izah etmektedir. Bu *ɟ* kimi zaman kullanılmış kimi zaman da atlanmıştır; yine de bu durumlardan yabancı sözcüklerde son ses *y*'nin telaffuzuna ilişkin bir çıkarım yapılamaz. Örneğin; Moğolca bir ad olan *Çayatay*, Kirakos Gandzaketsi⁵⁶ tarafından *Չայատայ* şeklinde, Grigor Akantsi⁵⁷ tarafından ise *Չայատայ* şeklinde yazılmıştır. Bu iki farklı yazım şekli, F. W. Cleaves'in bu son sesin Moğolca -*ä*'yi temsil ettiği çıkarımına⁵⁸ makul bir zemin olarak düşünülemez; zira karşı karşıya olduğumuz şey Orta Çağ Ermenicesi imlasının karakteristik bir özelliğinden başka bir şey değildir.

Kıpçak metinlerimizde, telaffuz edilmeyen son ses *ɟ*'nin kullanımı oldukça yaygındır ki bu da telaffuz edilen *y*'nin kullanımı ile çakışmaktadır. Mevzubahis eserleri çalışanlar, bu problemi söylenmeyen *ɟ*'yi transliterasyonda göstermeyerek çözmüşlerdir. Ancak bu da transkripsiyonda pek çok ihtilafa sebebiyet verebilir. Nitekim *Dat.*'ta söylenmeyen *ɟ* sıklıkla gösterilirken, söylenen *ɟ* atlanmıştır. Bu durum özellikle istek kipinin olumsuz çekiminde -*մակայ* (-*magay*) ve hal ekli isim-fiilde -*մակայ* (-*maga*) mahcubiyet verici bir hatadır. Eğer orijinal metinde, telaffuz edilen *ɟ*, mesela *Eph.*'teki -*կա* istek ekinde olduğu gibi⁵⁹, yazılmıyorsa bu tamamıyla kusurlu imlaya bağlanmalıdır.

Dat.'ın (ve diğer eserlerin) yazıcısı kimi zaman son ses *ɟ*'nin telaffuzsuzluğunu telafi etmek amacıyla iki *ɟ* harfi yazmıştır. Örneğin; *այրմակայ* (*aytmagay*) 178r¹⁷, *պօրմակայ* (*bolmagay*) 162v¹⁰ vd., fakat bu yalnızca nadiren olmuştur.

ոյ, օյ Eski Ermenicede diftong *oi*; *ոյ* ile temsil ediliyordu. Bu durum Orta Ermenicede *n*'nun daha kapalı olması ile değişmiştir.⁶⁰ *ոյ* harf kombinasyonu, örneğin yabancı sözcüklerde olduğu gibi ünsüzler önünde⁶¹ yeni bir ses değeri üstlenmiştir:

⁵⁵ Karst. s. 22, 25, 60, 62-63.

⁵⁶ Ed. Venice 1865, İsim dizini.

⁵⁷ HJAS 1949, İsim dizini.

⁵⁸ a.g.e., s. 418.

⁵⁹ *Eph.* s. 21.

⁶⁰ Karst, s. 21.

⁶¹ *ɟ* harfi çok heceli sözcüklerin sonunda telaffuz edilmez olmuşken, tek heceli isimlerde geleneksel telaffuzda *oy* şeklindedir.

պալտոյն ('Baldouin'), *Լոյս* ('Louis').⁶²XII. yüzyılda *o* harfi *o*'yu karşılamak üzere alfabeye dahil edildiğinde, yabancı sözcüklerdeki diftong *oi*'i *oy* ile yazmak mümkün hâle gelmiştir.

oy, *oi* Ermeni-Kıpçakça dilbilimsel eserlerde de "standardize edilmiş" imla çerçevesinde, istinasız biçimde her pozisyonda, yani ünlü veya ünsüz önünde, *oy* ile temsil edilmiştir. Ör. *AB*'de *boy* : *պօյ*, *չօյ* ('koyun') *խօյ*, *չօյ* ('koymak') *խօյ*-, *օյանօյան*-. *AB*'de *uy* ve *ui*, *ոյ* (hem ünlü hem de ünsüz önünde) ile temsil edilmiştir, ör.: *ւյատ*- *ույաթ*-, *բւյրւչ* *ւոյրուի*, *բւյրւչի* *ւոյրուիչի*.

Bununla birlikte, *Dat.*'ta *oy*; *oy*'a nispeten daha sık bir şekilde *ոյ* ile yazılmıştır. Ör. *չօյ*- oran olarak 26 kez *խոյ* ve yedi kez *խօյ*; *boy* dört kez *պօյ* ve iki kez *պոյ*, *չօյ*ci *խոյչի* 179v¹². *ոյ*'un kullanımı kanıksanmış harf grubuna tutucu bir bağlılık gösterirken, bu gibi durumlarda ortaya çıkan bu ikili yazım yalnızca imlaya bağlı bir çeşitlenmedir.

Diğer taraftan, *Dat.*'ta *բւյրւչ* 10 kez *ւոյրուի* biçiminde yazılmıştır ki bu (modern edebî telaffuza göre) açık bir şekilde *oy* ile değil, *uy* ile okunmalıdır. *չօյ*'un kimi yerde *խոյ*- kimi yerde *խօյ*- şeklinde yazılması düşüncemize ters düşüyor gözükmekte; ancak düşündüğümüz kadarıyla 16. yüzyıl yazıcısından mutlak bir istikrar beklenemez. Yazıcının tarzı, geleneksel Ermenice imlası ile yabancı fonetik sisteme uyum için güdülen standardizasyon eğilimi arasındaki mücadele ile şekillenmiştir.

բւյրւչ okunuşu çeşitli veriler ile desteklenmektedir: a) sözcük *Dat.*'ta bir kez *ւոյրուի* (164v²²) şeklinde yazılmıştır, b) fiil gövdesi *բւյր*'dur, c) *AB* *բւյրւչ*'un okunuşu konusunda tutarlıdır.

-y- | *y*'nin söz başında, fakat çoğunlukla söz sonundaki zayıflaması, söz içinde yaşanmamış (veya sadece kısmen) ve bu harf ses değeri olan *y*, *y*'yi günümüze kadar korumuştur.

Kıpçakça *y* ve *ı* seslerin büyük bölümü söz içinde, diftonglar tamamıyla düşerken, *y* ile gösterilmiştir: *այաի* (*ayaχ*), *այդ* (*ayt*-), *հայապաթ* (*haybat*), *խայդ* (*χayt*-).

Sonradan ortaya çıkan diftonglardan, *ia*, her nasılsa, sıkça *hw* şeklinde yazılmaktadır. Örneğin; *dunya* neredeyse baştan sona *տոննհա* olarak; *Dat.*'ta *eya* *հհա* olarak (fakat *AB*'de *իյա*). Bu, muhtemelen Ermenicede söz içi *hw*'nın erken diftonglaşması yüzündendir. Temsili istikrarlı değildir: *Dat.* *օյադ*- (*oyat*-) 160v¹⁴, ancak *ուեադ* (*uyat*) 175r⁶.

*ii*a kombinasyonunun imlasında kararsızlık görülmektedir. Örneğin; *Dat.* *biyan*-eserde baştan sona *պիյան*- şeklinde, *tiyar* yedi kez *դիյար* ve bir kez *թիար*, *Tiyasi*(*dir*)

⁶² Karst, s. 25.

‘должно, soll’ dokuz kez **ղիյասի**, **թիյասի** şekillerinde, bir kez **ղիեսսի** şeklinde ve dokuz kez **ղիասի**, **թիասի** şekillerinde veya *niyat* (نیات) iki kez **նեսաթ** ve üç kez **նիաթ** şeklinde yazılmıştır. *ʃ*’nin bulunmaması özellikle *y* veya *ʒ*’nin sözcükte yer almamasını gerektirmez. Ermenice imlada; yarı ünlüler, birleşik sözcüklerin ilk unsurunun *i* ile bittiği noktalarda gösterilmez. Örneğin; **ձիասոր** (*tsil[i]avor* ‘süvari’), **միամիս** (*mi[i]amid* ‘kıt akıllı, saf’). Diyalektlerdeki monografilerde *ʒ* çoğunlukla gösterilmektedir. Bu sözcükler arasından, J. Hanusz ve H. Açaryan’ın Podolya diyalektinde kaydedtiği *tsiavor* ve *mimadi* şekilleri apaçık bir şekilde yazılı biçimlerin etkisi altında kalmıştır.

iiy, *yii* vd. ses gruplarındaki yarı ünlüler bir sorunsal teşkil eder. İstikrarsız imla belki de muhtelif telaffuz yüzündendir. Örneğin; *Dat.* **խըյն** (*χiyin*) 178r²³, fakat **խիյընը** (*χiyinli*) 162v³; *AB* **խըյն** (*χiyin*) 47⁷, fakat **խըյըն** (*χiyin*) 50⁹ ve altı kez **խըյին** (*χiyin*). Buna ilaveten, şimdiki zaman eklerine **-ըիր**, **-իրը** (veya **-իր**, **-իրը**) ilişkin meseleyi de incelemek önem ihtiva edecektir (Ancak şu da görülmektedir: **եսզըյեիրպիզ** 192r²² ‘yazıyoruz.’) *y* ve ardından *i*’nin sıkça aykırılışması problemi daha geniş bir hale sokmaktadır.

Bu sebeple, söz konusu imla Ermenicenin imla özelliği olarak görülmelidir; ancak her zaman değil. Yukarıdaki örneklerde, yazı aracılığı ile gösterilen, bir telaffuz kararsızlığı olabilir. (Ayrıca bk. *CC yar, xian*).

y, *ʒ*’nin ikili temsili de görülür. Ö. *Dat.* **զեթխոյա(-ըրի)** (*ketχoya-lıχ*) 162r⁹, 170v⁷, 297r¹⁷; **դարիպիյեսադ** (*tarbiyat*) 182v¹⁴ (ancak dokuz kez **-իյադ**). Hiçbir şekilde ikizleşme sayılamayacak bu gibi durumlarda, kararsızlık; diftongların ortaya çıkışı veya düşüşünün temsil edildiği tamamıyla bir kıyıda kalan bir imla meselesidir.

y-, *ye-* | Söz başı *y*, elimizdeki Ermeni-Kıpçakça belgelerinde istinasız bir şekilde **h** ile temsil edilmiştir (söz başı *yu-* dışında). Bununla birlikte, söz başı **h**, ünsüzden önce *ye-*’yi temsil etmektedir. Bu, modern Ermenicenin edebî dilindeki telaffuz ile örtüşür.⁶³

Dat. söz başı *ye-*’yi göstermek üzere geleneksel Ermenicenin imlasına başvurur, yani **h** harfine: *yeng-* **հնկ** (*hn-*), *yengil-* **հնկիր**, *yer* **եր**, *yerga* **երկա**. Diğer metinlerde, standardize edilmiş gösterim baskındır. Ö. *Eph.* *yer* üç kez **եր**, fakat üç kez **եէր**, *yeber-* iki kez **եպէր**, ancak iki kez **եէպէր** şeklinde yazılmıştır. *AB*’de *ye-* ‘yemek’ şu imla çeşitleri ile temsil edilmiştir: bir kez **h-**, iki kez **hէ-**; *yel* iki kez **hլ**, bir kez **hէլ**; *yer* on kez **եր**, 26 kez **եէր**; *yetiş-* bir kez **եղիշ-** ve bir kez **եէղիշ-**.

⁶³ Podolya Ermenicesinde, söz başı **h** sadece vurgulu durumda, yani tek heceli durumda, *je* olarak telaffuz edilir. Diğer durumlarda *e* sesini verir.

Öndamaksillaşma üzerine dikkatler

Öndamaksillaşma, *k* (*q*, *p*)’den sonra (daha olası *ʃ* yerine) *h* veya *hʃ*’nin sıkça kullanımı ile belirtilir. *h*’nin kullanımı J. Deny tarafından da farklı metinlerde⁶⁴ gözlemlenmiş ve kendisi bunlardan üç tanesini çalışmasının dizinine dâhil etmiştir: *keç-* (*kεç-*), *kel-* (*kεl-*), *kεtχoya*. Bu hadise metinlerimizde gayet yaygındır.

Dat.’ta, örneğin, *keç-* üç kez *qʃz-*, *pʃz-* şekillerinde ve üç kez *qhʃz-*; *keçmiş* *qʃzıhʃz* 190v¹⁴, ancak *keçir-* *qhʃzıhʃz-* 163r¹⁴; *kel-* 17 kez *qhʃz-* (*pʃz-*), ama 16 kez *qhʃz-* (*pʃz-*); *keltir-* dört kez *qhʃzıhʃz-* (*qhʃzıhʃzıhʃz-*), fakat üç kez *qhʃzıhʃz-*; *kerak* baştan sona (38 kez) *qhʃzıhʃz* (*qhʃzıhʃz*); *keri* istinasız biçimde (dört kez) *qhʃzıhʃz* (*pʃzıhʃz*); *kez* her zaman *pʃhʃz* (sekiz kez) şeklinde yazılmıştır. Eş zamanlı olarak, *ken-* hecesindeki *e* istikrarlı bir şekilde *ʃ* ile yazılmıştır. Ör. *kendi* (48 kez) *pʃʃıhʃz*, *qʃʃıhʃz*; *kensi* (üç kez) *qʃʃıhʃz*; *kengaş*, *-li* (altı kez) *pʃʃıhʃz*, *-ıhʃ*.

AB’nin ilk bölümünde *k* (*q*, *p*)’den sonra bazen *ʃ* bazen de *h* gelmektedir. 63. sayfadan itibaren üçüncü bir yazım olarak (*hʃ*) önceki ikisi ile nöbetleşmeye başlar. Ör. *keça* 12 kez *qʃʃıhʃz* (*pʃʃıhʃz*), fakat *qhʃʃıhʃz* 163⁶ ve *qhʃʃıhʃz* 110⁷; *keçir-* altı kez *pʃʃıhʃz-* (*qhʃʃıhʃz-*), ancak *pʃʃıhʃz-* 163¹³; *kel-* dokuz kez *qhʃz-* (*pʃz-*), ancak beş kez *qhʃz-*; *keltir-* beş kez *qhʃzıhʃz-* (*pʃzıhʃz-*), fakat *pʃʃıhʃz-*, *qhʃzıhʃz-* 67³, 138⁸; *kerak* *pʃzıhʃz* 5¹¹ ve *qhʃzıhʃz* 122⁴; *keraksız* *qhʃzıhʃzıhʃz* 113⁵; *keri* üç kez *pʃzıhʃz*, fakat iki kez *pʃzıhʃz* ve dört kez *pʃzıhʃz*; *kez* baştan sona *pʃhʃz*.⁶⁵ *AB*’de *ken-* hecesinin imlası bile istikrarsızdır: *kendi* 33 kez *pʃʃıhʃz*, beş kez *pʃʃıhʃz* ve yedi kez *pʃʃıhʃz*.

hʃ’nin kullanımı Ermenice sözcüklerde bile gözlemlenebilir: *kero(v)pe* (‘melek suretli çocuk’) *pʃzıhʃz* 128⁵, *pʃzıhʃz* 157¹, fakat *pʃzıhʃz* 75¹⁰.

Alternatif imladaki *ye*’nin fonetik değerini, başka bir ifadeyle *k* öndamaksillaşmasını; genellikle bütün durumlar için geçerli olarak değerlendirmek veya bunu istikrarsız imladaki telaffuz kararsızlığı gibi görmek sorgulanmaya açık bir meseledir. Biz, ikinci seçeneğin daha olası olduğu düşüncesine yakınız.

J. Deny’nin, yukarıdaki imla ve telaffuza mevzusuna ilişkin çıkarımı şöyledir: “Cette observation est importante parce qu’elle permet de supposer que la mouillure était tout de même plus développée en arméno-coman que ne l’indique l’orthographe

⁶⁴ *Eph.*’te bunun için bir örnek bulunmamaktadır.

⁶⁵ Tek bir biçimde yazılan *kez*, Ermenice sözcük *pʃhʃz* (‘sana’)nin imlasından etkilenmiş olabilir.

générale de cette language".⁶⁶ J. Deny'nin bu varsayımının dikkate değer bir bölümü Karaycadaki öndamaksillaşma ile bir paralellik ihtimali ile üzerine kurulmuş olmalıdır. Ermeni-Kıpçakçadaki arka ve ön damak sesliliğine ilişkin problem üzerine başka bir zaman yorumda bulunmayı dilerim. Burada bütün söylemek istediğim; bu yazıda incelenen metinlerin imlasının, bu dil olayının genel geçerliliğine dair herhangi çıkarıma izin vermiyor olmasıdır. Dolayısıyla, bizim hususi düşüncemize göre, bu hadisenin kökeni Kıpçak dilinin sınırlarının ötesinde kendi içinde incelenmelidir.

Kendi kendini öneren birinci açık olasılık Ermenicede bir açıklama aramaktır. Öndamaksillaşma Ermenicenin pek çok diyalekti için yaygın bir özelliktir (Van, Karabağ, Hadruñ, Marağa, Agulis, Urmia, Karçevan, Meyri vd.). Öndamaksillaşmanın diyalektlerde ilk etapta *g*, *k* ve *k'* seslerini etkilemesi açıktır. Fakat bu benzerlik kimseyi yanıltmamalı; çünkü *t*, *t'* gibi diğer sesler ve sadece söz başında değil, söz içi ve söz sonunda yer alan tonsuz süreksiz sesler bile öndamaksillaşmaya maruz kalırlar. Bunun yanı sıra, öndamaksillaşma sadece ön damak ünlülerinin önünde değil art damak ünlülerinin önünde de ortaya çıkar. Dolayısıyla bu hadisenin kaynağı başka bir yerde aranmalıdır.

Osmanlı Türkçesinin hâkimiyeti altındaki bir bölgeden Podolya'ya iltica eden Ermeni topluluklarını düşününce, öndamaksillaşmayı Osmanlı etkisine atfetmek eğilimi cazip gelebilir. Bununla beraber, söz konusu meseleyi bu şekilde açıklamak mümkün gözükmez; zira öndamaksillaşma; ön damak ünlüleri önünde de görüldüğü Osmanlıcada *k* ile sınır değildir.

Bu hadise daha olası olarak Lehçenin etkisine bağlanabilir; çünkü *e'*'nin önündeki *k* Lehçede her zaman öndamaksillaşır. Bu varsayım Lehçedeki *k + e* ses grubunda -*Dat.*'taki *ken-* heceli verilerdeki gibi- öndamaksillaşmanın görülmüyor olması ile destekleniyor gibi görünmektedir (*AB'* de bir taraftan bunu telafi etmek, diğer taraftan da imla kararsızlığı yaygınlaşmıştır.)

J. Deny, beş örneğin gösterildiği başka bir öndamaksillaşmadan kısaca bahseder⁶⁷ ve T. I. Hrunin'in ilk metin örneğindeki çokluk biçiminde bulunan *bilyar'*ı alıntılar. Fakat unutulmamalı ki böyle "öndamaksillaşmış" biçimler Hrunin'in metinlerinde fazlasıyla mevcuttur. J. Deny, bunlardan pek çoğunu, en azından öndamaksillaşmanın ünlüden önce görüldüğü örnekleri, *Eph.*'in dizinine dâhil eder: *kla-* (*klya-*), *bila* (*bilya*), *Ilov* (*Ilyov*). Kendisi bu örnekleri alıntılararak, Ermeni-Kıpçakçada öndamaksillaşmanın dilin genel imlasında gösterilenden çok daha ileri gitmiş olduğu varsayımını pekiştirmek istemektedir. Ancak T. I. Hrunin'in ele aldığı sesin Slavca öndamaksıl *l'*den ayırt etmek amacıyla *лб* kullanması dikkatten kaçmamalı ki bu da söz konusu verilerden öndamaksillaşmaya ilişkin hiçbir çıkarıma varılamayacağını gösterir. Dolayısıyla,

⁶⁶ *Eph.* s. 19.

⁶⁷ a.g.e., s. 20.

yukarıda zikredilen *bilyar* biçimi normal transkripsiyonda *bilar* olacaktır.⁶⁸J. Deny'nin diğer örneği *çyeyrek*⁶⁹; elyazması bu biçimi nihai değerinden mahrum bırakmış *չերէք*'i içerirken, *Eph.*'te *çyeryek* (22⁶) olarak transkribe edilmiştir. *otlyaş* ve *bağışlyagin* örneklerini teyit edecek bir pozisyonda değildim. (İkincisi dizine dâhil edilmemiştir.) *dyortunç'i*'deki *h* (?) hiçbir olasılıkla Kıpçakça içerisinde izah edilemez.

Bu mesele, en azından, şahsi veriye uygun ayrıntılı bir inceleme gerektirmektedir; yukarıda görüldüğü üzere nadiren ortaya çıkan birkaç örnek, genel çıkarımlar için sağlam bir temel olarak düşünülemez. Mesela, *Dat.*'ta *zera* ve *heç* (*ղերսայ, հեչ*) sözcüklerinde ardı ardına ortaya çıkan *h* öndamaksillaşmayı işaret ediyor gibi görünmektedir. Bu ünlünün tonluluğu lehine tek dayanağımız bu sözcüklerin (*هيج, ذيرا*) orijinalindeki *ç*'dir. [Orta Ermenice metinlerde kapalı *é*'nin *h* ile transkribe edilmesine (ör. *լիկաթ* Eski Fr. *légat*, *սինիջեալ* *sénéchal* (Karst, s. 19)) benzer bir imla hadisesi olabilir.] Bununla birlikte, söz konusu durum bize genel bir yargıya varmak için neredeyse imkan tanımamakta; çünkü eş zamanlı olarak *peşa* (*پيشه*) ve *peşakar* sözcükleri *ş* ile yazılmaktadır: *բէշա, -բար*. *AB'*de yukarıda bahsedilen iki sözcük *ş* ile görülmektedir: *ղերս, հեչ*.

սս, շս

Ermenicedeki bu ikili (ıslıksız + tonsuz süreksiz) Eski Ermenice gibi erken bir tarihte birbirlerine sıkıca bağlı idiler. Ekleme ses (ahenk sesi) onları ayıramasa da söz başında onların önüne gelirdi (yazımda değil, sadece telaffuzda). Örneğin; *սսանայ*'in *astanal* şeklinde telaffuz edildiği eklenen geniş zamandan çıkartılabilir.⁷⁰ İkilin bu özelliği günümüze kadar korunmuştur. *սս* ve *շս* ses gruplarındaki *ss* Orta Ermenicedeki "ikinci *Lautverschiebung*"a rağmen tonsuz süreksiz olarak kalmış, yani *սս* ve *շս* yabancı sözcüklerdeki *st* ve *št*'yi göstermek üzere kullanılmışlardır: *ջսստեղ* (Eski Fr. *chastel*), *մալսսո* (*maistre*);⁷¹ *Կիլամ Պաստառո* ('Guillaume Bastarde') *Hchr.* 49⁴⁰; *սսուկ Տաա սր Ռիչ* ('duc d'Austriche') *Hchr.* 60³⁴, 63²⁶.⁷²

Batı tipindeki pek çok diyalekte, bu telaffuz her *s*, *ş* + *p*, *t*, *k* kombinasyonunda korunmuştur. Bu hadise *սս* kimi zaman *sd* olarak telaffuz edilse de Suceava Ermeni diyalektinde de gözlemlenebilir. Bununla beraber, H. Açaryan bunu, iyi bir gerekçe

⁶⁸ *biy*'in *bi* biçimi *Eph.* metninin kendisinde de görülür: *անց biliki* (-*սիլիլի* 'onun yüceliği')⁹, fakat J. Deny bunu *biyliki* olarak transkribe eder.

⁶⁹ *Eph.* s. 20.

⁷⁰ *Esquisse*, s. 53.

⁷¹ Karst, s. 33.

⁷² Harf dizilerinin yanlış bölünüşü yüzünden rütbe adı Fransızca kişi adı olarak yorumlanmış ve dizine *Dos de Riche* şeklinde eklenmiştir.

ile, edebî dile atfeder.⁷³Bu telaffuz istinasız şekilde Podolya Ermenicesinde de muhafaza edilmiştir: *վաստակ vastâg*, *աստուած astvâdz*, *հրեշտակ hrištâg*, *ղաշտ tašt*.⁷⁴

Kıpçakça metinlerimizi hazırlayanlar, Batı Ermenicenin edebî telaffuzunu takip ederek *սս*, *շս* için *st ve št* yazmak yerine *sd* ve *şd* yazmayı yeğlemişlerdir. Örneğin; Kraelitz 10. satır *սստոմա* (doğrusu: *ustuma*).⁷⁵Kraelitz, bu (Türkçe konuşan Ermenilerin imlasında da görülen) imla hadisesini yanlış bir şekilde “Konsonantenwandel” olarak değerlendirmiştir.⁷⁶*Dat.*’tan örnekler: *աստիճան* (*astijân*) 170v¹⁸, *սստակ* (-լրթ) (*ustalıχ*) üç kez, *սսս-* (*ust-*) farklı iyelik ekleri eşliğinde 24 kez; *քրիստան* (*kristan*) 25 kez; *Ֆրիշտա* (*frišta*) beş kez; *սսորոժ* (*storoj*) 180r¹⁵. *սս* de *sb* değil *sp* şeklinde telaffuz edilmiştir: *սպրատվարատայ* (*spravovatsa*) 173v⁵.

st, *št* yerine sırasıyla *սր*, *շր* kullanımı imla standardizasyonu ile zemin kazanmaktadır. *Dat.*’ta hâlihazırda *սրատ* (*ustat*) 173v²¹; *Ֆրիշրայ* (*frišta*) 167v¹⁰, 182v²³; *սրովիստր* (*stolmistr* ‘han, meyhâne vb. sahibi’) 295v¹⁹ ve *սրարուրա* (*starosta*) dört kez bulunmaktadır. *Eph.*’te *սր*, *շր* işaretleri yaygındır: *ժրվեստ* (*jivnost*) 2²¹; *սրարուրա* (*starosta*) 2¹⁰; *սուր* (*ust*) 4⁹, 13¹³. (*sdaranyesi* 2¹⁷ ve *şdurmovat* 3³’te *d* yanlış yazılmıştır; zira orijinaleri *սրարանեխը* ve *շրարմովաղ* şeklindedir.) Ayrıca, *st* ve *št* kimi zaman *սթ* ve *շթ* harf grupları ile yazılmıştır. Örneğin; *քաշթալան* (*kaştalan* ‘castellanus’) 6³, 9¹. *սս*, *շս* harf grubu söz başında sırasıyla *əst* ve *ašt* olarak temsil edilmiştir. Yukarıdaki örneklerin ekleme ses ile telaffuz edilip edilmediği kesinleştirilemez. İki telaffuzun da kullanılmış olması muhtemeldir. *Stetsko* adı *Eph.*’te *սղէցքո* 1⁸ şeklinde iken, M. Bjškiants tarafından *Շստեցքո* olarak yazılmıştır.⁷⁷*Eph.* (s. 92)’teki *Sdimbol*, *Sdmbol* okuyuşlarının doğrusu *Stimbol* olacaktır (veya belli belirsiz telaffuz edilen bir ön ekleme ses ile). Ermenice metinlerde pek çok ‘Sstanbul’ yazımı bulunmakta; ancak bunlarda da *սս* her hâlükârda *st* ile görülür. Abraham Ankiwratsi ve Arakel Bağışetsi’nin Bizans’ın çöküşü üzerine 15. yüzyılda yazdıkları ağıtta şunlar görülmektedir: *Շստամպոլ*, *Ստրմպոլ* ve *Շստրմպոլ*. Yazıcı Simeon’un seyahat notlarında: *Ստամպոլ*, *Ստրմպոլ*. Bunun yanı sıra, söz başı harf grubu *սկ* iki muhtemel okuyuşa izin verir: *Սկուսար* *Skudar* veya *əskudar*; *սկէլէ*, *սքալա* (اسکله) *əskele*, (*ə*)*skala*.

AB’de iki yazım da görülmektedir: *մուր* (*dost*) 15¹⁰, *խաստա*, *-լրխ* (*χastalıχ*) üç kez. *սս*, *շս* işaretleri *kristan*, *ust*, *frišta* sözcüklerinde istikrarını kanıtlamıştır: *քրիստանլիք* (*kristanlik*) 13³⁷, *ust* 16 kez *սսս* ve sekiz kez *սուր*; *frišta* sekiz kez *շս* ve beş kez *շր*. *kristan* ve *frišta* sözcüklerinin imlasındaki muhafazakârlık muhtemelen bu

⁷³ a.g.e. s. 108-109.

⁷⁴ Hanusz, s. 41.

⁷⁵ Parantez içinde sadece doğru telaffuzu veriyorum.

⁷⁶ *Studien zum Armenisch-Türkischen*. s. 20.

⁷⁷ a.g.e., Doküman MS. 1463: s. 87

sözcüklerin Ermenice varyantlarına benzerliği dolayısıyla güçlenmiştir: *pp[huunnuhu]* (*k'ristonya*) ve *հրէշուսի* (*hreştag; frişta* ile kökteş).

Toparlamak gerekirse, *st* ve *ş't*'nin; hiçbir fonetik farklılık olmadan sırasıyla ya *um* ve *zm* ya da sırasıyla *uŋ* ve *zŋ* ile gösterilebileceği ifade edilebilir.

*

Ermeni-Kıpçakça metinlerin imlası, aslında kendisine tek tip bir transkripsiyonun uygulanmasını tavsiye edecek ölçüde tek tip “fonetik” bir yazım sistemidir. Yukarıdaki analizimizde, bu imla sisteminin belirli özelliklerinin klasik Ermenicenin imlası ile iç içe geçtiği durumlara dikkat çekmek istedik. Belirli ses ve ses gruplarının “gele- nelsel” imlası istikrarlı olmadığı için, şimdiye kadar uygulanan transkripsiyon kimi zaman “istisna”ları görmezden gelmiştir. Bununla beraber, imlaya bağlı bu “is- tisna”ların transliterasyonu; Ermeni-Kıpçak fonetik sisteminin genel çerçevesini boz- maya eğilimli olup seslerin tartışmasız biçimde yorumlanma ihtimali konusunda kuşku uyandırmaktadır.

Transkripsiyon sisteminin temelini belirlemek hususunda, biz Ermenicenin transkripsiyon sisteminden ayrılmayı tercih ediyoruz; zira temsil edilmesi gereken sis- tem Kıpçakçanın fonetik sistemidir. Ermeni alfabesi bize pek çok durumda harflerin Kıpçakça fonetik değerlerini kesinleştirmemiz bakımından imkân tanır. Dolayısıyla Türkoloji transkripsiyonunu uygulamak bize yeterli gözükmektedir. J. Deny'nin sis- temi elimizin altında; fakat fonetik işaretler matbuat güçlüklerini beraberinde getir- mektedir. Bu yazıda K. Grønbech'in işaretlerini (yabancı sözcükler için eklemeler ile) benimseyişim de bu sebeptendir.

Yukarıda gördüğümüz üzere, transliterasyon; Klasik Ermenicenin imla özellikleri yüzünden Kıpçak fonetik sisteminin tam bir panoramasını bize sunmaz. Bundan ötürü, uzlaş; olağan imladan ayrılan ses değerlerini gösteren harflerin italikleştirildiği edebî bir transkripsiyonun benimsenmesine dayanarak sağlanabilir gibi gözükmekte- dir: *buурух*, *buуur-*, *frişta*, vd. (Bu örneklerde iki harfi italikleştirdim; çünkü bunlarda geleneksel yazım veya harf grupları ile karşı karşıyayız.) Bu yöntem, ne yazık ki, sa- dece devam eden (gövde) metinlere uygulanabilir; tek başına sözcükleri alıntılama- da orijinal harfleri kullanmak her hâlükârda daha uygundur.

KISALTMALAR

- Hrunin T. И. Грунин: *Памятники половецкого языка XVI века. Академику В. А. Гордлевскому к его семидесятиятилетию. Сборник статей.* М. 1953. ss. 90-97.
- Kraelitz F. v. KRAELITZ-GREIFENHORST: *Sprachprobe eines armenisch tatarischen Dialektes in Polen.* WZKM XXVI, ss. 307-324.
- Eph. J. DENY: *L'Arméno-Coman et les "Ephémérides" de Kamieniec (1604— 1613),* Wiesba- den 1957.

- Dat. M. LEWICKI, R. KOHNOWA: *La version turque-kiptchak du "Code des lois des Arméniens polonais" d'après le ms. no. 1916 de la Bibliothèque Ossolineum*. RO X X I. ss. 153—300.
- AB *Aγot'k' hasarakac' k'ristonèic' — Ałyş Bitiki*. Ilov 1618.
- HChr. HETHUM, Seigneur of Coricos: Relation of Chronicles . . . V. A. Hakobian, *Manr žamanakagrutyunner XIII—XVIII dd.* [XIII—XVIII yüzyılların kısa vakayinameleri, vol. II. Yerevan 1956. ss. 37—80.]
- Esquisse A. MEİLLET: *Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique*, 2. ed. Vienne 1936.
- Karst J. KARST: *Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen*. Strassburg 1901.
- Hanusz J. HANUSZ: *Lautlehre der polnisch-armenischen Mundart von Kutu in Galizien*. Wien 1889. (Sonderabdruck aus WZKM Bd I—III.)
- Açaryan H. AÇARIAN: *K'mmut'yun Ardiali barbari*. [Kutu, Suceava ve Transilvanya diyalekti] Yerevan 1953